

Ігор Бойко

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8444-6787>
igor.boiko@lnu.edu.ua

Іван Ковальчук

доктор філософії у галузі права,
старший викладач
кафедри суспільно-політичних наук
Вінницького національного технічного університету
(Вінниця, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-7467-5317>
ivankovalchuk@vntu.edu.ua

Оксана Заяць

докторка філософії у галузі права,
асистентка кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4512-2338>
oksana.lesyk@lnu.edu.ua

УДК 340.12(395)

ДЖЕРЕЛА ПРАВА СКІФСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. Стаття присвячена аналізу становлення джерел права Скіфської держави та визначенню їхнього значення для розвитку економічних і політичних відносин на території України, що загалом є важливим етапом у формуванні державно-правових традицій на українських землях. Актуальність дослідження полягає у визначенні місця і ролі скіфського права в історії української державності.

Зазначено, що формування норм і елементів цивільного, кримінального, процесуального права на етнічних українських землях було тривалим процесом. Зародження та розвиток первісних звичаїв цивільного та кримінального характеру, очевидно, почалися у

період переходу від палеоліту до мезоліту, від матріархату до патріархату, у період розкладу первіснообщинних відносин, зокрема зі створенням сім'ї, роду, племені. У той час між людьми почали виникати суперечки, конфлікти, наслідком яких було вчинення злочину (наприклад, позбавлення людини життя чи заподіяння їй каліцтва, крадіжка майна тощо). У первісних людей формувалося розуміння злочину як суспільної небезпеки, адже людині чи людській спільноті було завдано шкоди, заподіяно зло, від чого у людини чи спільноті виникали страх, страждання тощо. Тому в період мезоліту, а відтак у бронзовий і залізний віки, люди шукали способи припинити вчинення лихих діянь, створювали правила поведінки, які передбачали відповідальність за злочини, встановлення відплати за них тощо. У давній період на території сучасної України впродовж тисячоліть існувало чимало етнічних культурно неоднорідних суспільств. Різномітні народи більшою чи меншою мірою вплинули на етнофонд і генофонд українців. Вони творили на території історичної України генетично споріднені традиції способу життя, культури, державної організації, правового регулювання суспільних відносин.

Наголошено, що скіфське право регулювало багато аспектів соціального життя, включаючи майнові відносини, військову службу, правовий статус рабів і захист приватної власності. Ці норми давали змогу забезпечити основи для функціонування суспільства, де важливими були як звичаї, так і рішення, прийняті вищими органами влади – царем та народними зборами. Скіфське право також виконувало охоронну функцію, захищаючи соціальний порядок і забезпечуючи стійкість держави. Система покарань, зокрема смертні вироки, вигнання, тілесні покарання, ставила завдання не лише покарати злочинців, а й зміцнити соціальні зв'язки, засновані на вірності та порядку.

Показано, що пізнавальна функція права полягала в тому, що воно визначало межі поведінки людей, встановлювало дозволи й заборони. Скіфське право регулювало поведінку не лише в межах родових і племінних груп, а й у відносинах з іншими народами, зокрема через міжнародні договори, що були важливим джерелом права. Право виконувало також оціночну функцію, оскільки через звичаєві норми скіфи могли оцінювати поведінку своїх «співгромадян». Це давало змогу вирізняти правопорушення та визнавати винних, що стало основою для функціонування права в умовах, коли не існувало складної судової системи. Скіфське право також мало важливе виховне значення, адже через покарання і соціальні норми воно сприяло формуванню моральних орієнтирів, таких як відданість царю, братерство серед воїнів і суворе ставлення до порушників. Виховний аспект був особливо виражений у спільному виконанні військових обов'язків та у збереженні патріархальних традицій, які впливали на поведінку членів суспільства.

Право скіфів базувалося на звичаєвих нормах, які адаптувалися до умов формування державності. Основними джерелами права були звичаї, рішення царів і народних зборів, а також міжнародні договори. Особливу роль у забезпеченні правопорядку відігравали звичаї, що захищали приватну власність, суспільний лад і авторитет царської влади. Консервативний елемент у правовій системі забезпечував її стійкість і спадкоємність, зберігаючи традиційні норми навіть в умовах взаємодії з прогресивною грецькою культурою. Скіфія відіграла важливу роль у становленні економічних і політичних відносин у регіоні Північного Причорномор'я. Її зв'язки з грецькими містами-державами, зокрема Ольвією та Херсонесом, сприяли розвитку торгівлі, яка стала важливим чинником економічного зростання та інтеграції з античним світом. Правові традиції скіфів справили значний вплив на розвиток економічних і політичних відносин на території України, що загалом є важливим етапом у формуванні державно-правових традицій на українських землях. Позитивним також був вплив культурної спадщини Скіфської держави, включаючи елементи правової культури, на подальший розвиток етнонаціональних процесів на території України. Вивчення скіфського права дає змогу краще зрозуміти витоки правових традицій на українських землях.

Ключові слова: джерела права; звичаї; звичаєве право; державність; Скіфія.

У сучасних умовах розвитку української історико-правової науки значна увага приділяється поглибленому дослідженню історії української правової традиції, яка є одним із головних елементів розвитку та збереження української ідентичності. Правова традиція є одним із головних елементів етнонаціонального і правового розвитку українського народу. Як відомо, правова традиція – це узагальнений правовий досвід, правова пам'ять, правові знання та правові уявлення, що передаються від покоління до покоління як прийнятні способи організації суспільства, моделей формування правового устрою, правового регулювання суспільних відносин, ієрархії цінностей у праві та ін. Для українського народу в процесі становлення й розвитку правової традиції характерним було і є прагнення до упорядкованості в усьому, що концентрується у праві, правді, яким протистоять неправда, кривда. Прагнення до порядку належить до тих характерних рис, які формувались українським етносом упродовж усього періоду його існування. На становлення правової традиції українського народу значно впливав високий духовний рівень українського народу (цінування справедливості, добра, щирості, доброзичливості, миролюбства, працьовитості, гідності, чесності, толерантності тощо). Усвідомлення цінності права (особливо звичаєвого) відбувалося у житті українців через призму української правової культури і проявлялося у визнанні права головним чинником збереження, зокрема, правової самобутності українського народу. Правова самобутність – це природна своєрідність, не схожа на інші, це самостійність у своєму розвитку, незалежність від усіляких впливів. Окрім цього, українці, подібно до інших європейських народів, усвідомлювали ціннісне значення права в суспільстві, адже воно увесь час супроводжує людину й суспільство загалом, регулює найважливіші суспільні відносини, виховує суспільство та ін.

На становлення української правової традиції значний вплив мало зародження, становлення та розвиток права перших державних утворень на території сучасної України (середина I тис. до н. е. – V ст. н. е.). Саме у той час основним регулятором суспільних відносин були правила поведінки первісного суспільства, які мали форму родових і племінних звичаїв. Ці норми склалися у процесі життєдіяльності суспільства, були обов'язковими лише для членів відповідного роду, племені, виражали їхні спільні інтереси й тому виконувалися добровільно. У разі їх невиконання до порушників вживали заходів громадського впливу, аж до вигнання з роду (племені). З виникненням держави і розшаруванням суспільства родові звичаї вже не могли підтримувати порядок у суспільстві, оскільки були неспроможні узгоджувати інтереси різних груп населення. За таких умов виникла об'єктивна суспільна потреба в новому типі регуляторів поведінки людей – юридичних (правових) правилах, або нормах права. Їхньою основною відмінністю від правил поведінки первісного суспільства був тісний зв'язок з державою. Право розвивалося разом з державою як основний регулятор суспільних

відносин, спосіб виявлення державної волі, що виражалося у законах та інших нормативно-правових актах обов'язкового характеру¹. З найдавніших часів люди у процесі своєї життєдіяльності вступали між собою в певні відносини, більшість яких регулюється нормами права, що встановлюються державою і відповідно називаються правовими відносинами. Основна частина суспільних відносин виникає з приводу створення, набуття, відчуження, використання, передавання різноманітного майна тощо. Це майнові відносини, які за змістом неоднорідні, регулюються цивільним правом і називаються цивільно-правовими. Значна частина суспільних відносин регулювалася кримінальним правом, що встановлює, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які види покарань застосовуються до осіб, що їх вчинили. Ці відносини називаються кримінально-правовими. Основним завданням кримінального права, яке виражалося у джерелах права, була заборона конкретних ганебних вчинків, шкідливої поведінки, що заподіювала зло людині і суспільству (що-небудь погане, недобре, яке-небудь нещастя, лихо, горе), викликаючи насамперед у потерпілої людини страх, тривогу, душевні страждання, переживання. За вчинення злочину кримінальне право передбачає застосування особливих примусових заходів – кримінальних покарань².

Цивільне, кримінальне, процесуальне право, як і інші галузі права, не мають точної дати свого зародження і розвитку. Право зароджувалося й розвивалося з початком суспільного життя людини, спочатку у вузьких, а згодом ширших суспільних об'єднаннях: сім'ї, роді та племені. Згодом, коли примітивний елемент кровного зв'язку поступився місцем елементові територіальному (як основі формування суспільної організації), кримінальне право почало розвиватися головним чином у межах державної території та влади.

Формування норм і елементів цивільного, кримінального, процесуального права на етнічних українських землях було тривалим процесом. Зародження і розвиток первісних звичаїв цивільного та кримінального характеру, очевидно, почалися у період переходу від палеоліту до мезоліту, від матриархату до патріархату, у період розкладу первіснообщинних відносин, зокрема, зі створенням сім'ї, роду, племені. У той час між людьми почали виникати суперечки, конфлікти, наслідком яких було вчинення злочину (наприклад, позбавлення людини життя чи заподіяння їй каліцтва, крадіжка майна тощо). У первісних людей формувалося розуміння злочину як суспільної небезпеки, адже людині чи людській спільноті було завдано шкоди, заподіяно зло, від чого у людини чи спільноти виникали страх, страждання тощо. Тому в період мезоліту, а відтак у бронзовий і залізний віки, люди шукали способи припинити вчинення лихих діянь, створювали правила

¹ І Бойко, *Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів* (Видавничий центр Львівського національного університету 2014) 9.

² Бойко І (н 1) 10.

поведінки, які передбачали відповідальність за злочини, встановлення відплати за них тощо. У давній період на території сучасної України впродовж тисячоліть існувало чимало етнічних культурно неоднорідних суспільств. Різномітні народи більшою чи меншою мірою вплинули на етнофонд і генетичний фонд українців³. Вони творили на території історичної України генетично споріднені традиції способу життя, культури, державної організації, правового регулювання суспільних відносин.

Як відомо, у ході еволюції людство пройшло кілька періодів залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці: кам'яний вік (від появи людини – до III тис. до н. е.); бронзовий вік (III–I тис. до н. е.); залізний вік (I тис. до н. е. – I ст. н. е.)⁴. Значні зрушення в суспільних відносинах відбулися в добу бронзи, а саме: помітно зросла роль чоловіка передовсім у землеробстві, скотарстві, обміні, згодом у всіх інших сферах суспільного життя, що зумовило еволюційну заміну матриархату патріархатом, утвердження ведення родоупли за батьківською лінією; завдяки зростанню продуктивності праці з'явився додатковий продукт, який поступово концентрувався в руках окремих осіб, що спричинило спочатку майнову, а з часом і соціальну диференціацію суспільства; з великосімейної громади виокремилася мала сім'я найближчих кровних родичів (чоловік, дружина, діти); у процесі інтеграції суспільства формувалися союзи племен, що було зумовлено зростаючими масштабами виробництва та обміну, загостренням внутрішніх племінних відносин на основі прогресуючої майнової диференціації, потребою захисту власних територій та матеріальних цінностей; ускладнювалася суспільна організація, створювалися особливі органи керівництва союзом племен, виокремився стан воїнів⁵. У період бронзового віку в суспільному житті відбулося декілька кардинальних зрушень. Завершився перший великий суспільний поділ праці – виокремлення скотарських племен з-поміж інших; почали формуватися етнічні спільноти людей; майнова та соціальна диференціація суспільства дедалі помітніше впливала на історичний процес⁶.

На початку I тис. до н. е. стародавнє населення на території сучасної України почало застосовувати у своєму побуті новий метал – залізо. Заміна бронзи залізом почалася приблизно у XI ст. до н. е., а перші знахідки залізних виробів датуються XI–IX ст. до н. е. Міцність залізних знарядь праці та зброї кардинально вплинула на суспільний розвиток. Паралельно з підвищенням продуктивності праці та появою значної кількості додаткового продукту активно відбувався процес посилення військової могутності. Тому за доби заліза зброя стала знаряддям праці, а війна – ремеслом, що надало ди-

³ І Терлюк, *Історія держави і права України: навч. посіб.* (Атіка 2011) 10.

⁴ Своєю чергою кам'яний вік поділяється на ранній палеоліт (від появи людини до 150 тис. років тому); середній палеоліт (150–35 тис. років тому); пізній палеоліт (35–11 тис. років тому); мезоліт (10–6 тис. років тому); неоліт (VI–IV тис. до н. е.) і енеоліт (IV–III тис. до н. е.).

⁵ О Бойко, *Історія України: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів* (вид. 3-є, Академвидав 2005) 22.

⁶ Бойко І (н 1) 11.

наміки та драматизму розвитку історичних подій. Перехід до ранньозалізного віку на території сучасної України та в сусідніх регіонах значною мірою був зумовлений дією низки чинників: різка зміна клімату (наприкінці II тис. до н. е. він став надзвичайно посушливим) → екологічна криза → міграція населення → розрив старих економічних зв'язків → дефіцит привізної мідної руди та бронзових виробів → розвиток місцевого залізрудного виробництва. Завдяки появі заліза перед людством відкрилися нові перспективи, відбулися докорінні зміни в суспільстві: завершився розклад первіснообщинного ладу, активізувався процес соціального розширення та утворення перших протодержав. Характерними ознаками суспільного розвитку цієї доби були: значні міграції населення; урізноманітнення торговельних зв'язків; становлення приватної власності; поступова майнова диференціація суспільства; перетворення сім'ї на господарську одиницю; витіснення родової громади територіальною; виокремлення ієрархічно структурованої військової еліти; утворення організованих воєнно-політичних об'єднань та союзів; зародження державності⁷.

Первісна людина на території сучасної України вперше з'явилася у ранньому палеоліті – близько 1 млн років тому. На думку археологів, найвірогідніше, що найдавніші люди (архантропи) прийшли на територію України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція тривала протягом багатьох тисячоліть. Найдавніші стоянки первісних людей на території України знайдено біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амбросіївки (Донбас), с. Лука-Врублівецької (Хмельниччина). Всього на території України відомо понад 30 стоянок доби раннього палеоліту. На території нашої Батьківщини в різні часи виникали, існували і занепадали численні племінні утворення. Першими на шлях державотворення у середині I тис. до н. е. вступили кочові племена у степових регіонах Північного Причорномор'я (на території сучасної Південної та Південно-Східної України та частково Криму) – кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни. Традиції та досвід державного життя на ці території принесли греки-переселенці, що в VII–V ст. до н. е. заснували міста-держави (поліси) Тіру, Ольвію, Херсонес, Пантікапей та ін.⁸

Історія розвитку права, як загальносоціального явища, зокрема норм і елементів цивільного, кримінального та процесуального права на території сучасної України, бере свій початок від середини I тис. до н. е., коли у народів і племен Північного Причорномор'я сформувалися перші державні утворення – рабовласницькі держави, які виникли у процесі розпаду первіснообщинного ладу й організації державного суспільства⁹.

⁷ Бойко О (н 5) 23.

⁸ Бойко І (н 1) 12.

⁹ В Кульчицький, Б Тищик, *Історія держави і права України: підручник для студ. вищих навч. закл.* (Ін Юре 2008) 16.

Серед найдавніших народів, які проживали на території сучасної України у VII–III ст. до н. е., були скіфські племена. Вони панували у степових регіонах Північного Причорномор'я, які займали значну територію від низин Дунаю до гирла Дону і Приазов'я¹⁰. Більшість сучасних дослідників вважає, що формування скіфів відбулося внаслідок взаємодії місцевих (кіммерійських) і прибулих (іранських) кочових племен. Наприкінці VI–IV ст. до н. е. утворилася скіфська рабовласницька держава – Велика Скіфія¹¹. Це був союз племен на чолі з царем, влада якого передавалася у спадок. Скіфський цар Атей, усунувши інших “царів”, зумів об'єднати під своєю владою величезні території від Дунаю до Дону, перетворивши Скіфію на могутнє царство. Центр держави Атея знаходився на нижньому Дніпрі, де наприкінці V ст. до н. е. виникло велике укріплене поселення – Кам'янське Городище. Атей карбував власну монету. Міць Скіфії не похитнулася навіть після поразки, якої вона зазнала від македонського царя Філіппа II (батька Олександра Македонського). Могутньою держава скіфів залишалася і після смерті 90-літнього Атея у 339 р. до н. е. Незважаючи на смерть Атея, Скіфське царство збереглося, хоча розміри його значно зменшилися. Скіфія все ще залишалася сильною в економічному й воєнному аспектах. Як свідчать писемні й археологічні джерела, царство, створене Атеєм, існувало з IV до III ст. до н. е.¹²

У III ст. до н. е. утворилася нова Скіфська держава у Криму – Мала Скіфія, яка була тривалішою і могутнішою від держави Атея. Столицею нової держави стало місто Неаполь Скіфський (неподалік від сучасного Сімферополя) – з високими мурами, великими зерносховищами, багатими гробницями. Свого розквіту Скіфська держава у Криму досягає у II ст. до н. е. за часів царя Скілура. Вона проіснувала аж до початку III ст. н. е. Пануванню скіфів поклала край міграція сарматів із Дону на Захід.

У господарському житті населення Скіфії важливе місце посідало орне землеробство і скотарство. Скіфи-хлібороби, які проживали у Подніпров'ї, сіяли пшеницю, жито, ячмінь, коноплі не лише для власних потреб, а й на продаж. Землю вони обробляли за допомогою запряженого волами плуга, врожай збирали залізними серпами. У той час виділилися скіфи-кочівники, які володіли величезними стадами худоби і табунами коней. Успіхи економічного характеру у скіфському суспільстві сприяли інтенсивному розвитку торгівлі з прибережними грецькими містами. Скіфи продавали хліб, худобу, хутро, рабів та інші товари, а купували вино, дорогу кераміку, ювелірні вироби. Між скіфами і греками склалися міцні торгові зв'язки, що потребувало правового регулювання господарських відносин¹³.

¹⁰ В Мурзин, *Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса* (Наук. думка 1990) 2–4.

¹¹ Г Василенко, *Велика Скіфія* (Знання 1992) 26–31.

¹² *Історія держави і права України: у 2 ч.: підручник для студ. юрид. вузів і фак. Ч. 1* (А Рогожин ред, Ін Юре 1996) 8.

¹³ Мурзин (н 10) 4–6.

Економічний розвиток скіфського суспільства сприяв зростанню майнової нерівності й соціальної диференціації. У скіфському суспільстві поступово сформувалися й утвердилися приватна власність та майнова нерівність, розвивалося рабство. Керівна верхівка захопила кращі землі, пасовища, величезні стада худоби, табуни коней, рабів. Про це зазначав Геродот, пишучи про скіфів як “найбагатородніших, що користувалися найбільшим майном”, і про скіфську бідноту, яка належала до “найнижчого походження”¹⁴. З-поміж скіфських вільних землеробів і скотарів виділилася панівна верхівка, військова аристократія, дружинники, родоплемінна знать, що входили в оточення царя. Саме в неї зосереджувались основні багатства. Істотний прибуток приносила торгівля, особливо хлібом, з грецькими містами Північного Причорномор’я.

Серед джерел права у скіфів можна виділити звичаї (згодом перетворений на звичаєве право), рішення народних зборів, постанови царів, міжнародні договори та релігійні норми. Основними джерелами права у скіфів були звичаї, рішення народних зборів, постанови царів. На думку Геродота, скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв. Норми скіфського права захищали приватну власність на худобу, візки з пересувними житлами, домашні речі, рабів. Розкопки поховань свідчать, що особисту приватну власність у скіфів становили зброя, знаряддя виробництва, прикраси. Верховна власність на землю належала царю, який установлював порядок користування пасовищами і землями. Скіфи були консервативним народом, вони не сприймали чужоземних звичаїв, особливо еллінських. Протягом тривалого часу грецька правова культура сприймалася скіфами вкрай негативно¹⁵. Так, Геродот зазначав, що один зі скіфських царів вислав Анахарсіса (напівлегендарний скіфський мудрець), щоб він набрався грецької мудрості. Після повернення Анахарсіс повідомив цареві, що всі греки – мудрі в різних галузях, крім спартанців. Анахарсіс був убитий, у зв’язку прийняттям чужих звичаїв та спілкування з греками¹⁶. У релігії скіфи також були консервативні. За Геродотом, скіфи не мали звички ставити кумирів, вівтарів і храмів жодному божеству, крім Арея, споруди на його честь були в них у звичаї¹⁷. Арей (Арес) – у давньогрецькій міфології спочатку бог буревіїв і блискавок, пізніше – бог війни. Це свідчить про те, що елементи консерватизму були важливими механізмами самозбереження скіфського суспільства та держави в умовах активних контактів з іншими культурами, особливо з грецькою. Важливо нагадати, що консерватизм – це позиція, яка характеризується прихильністю до існуючого стану речей (цінності, звичаї, зако-

¹⁴ Історія держави і права України: у 2 ч.: підручник для студ. юрид. вузів і фак. Ч. 1 (н 12) 9.

¹⁵ О Гавриленко, ‘Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень’ [2007] 1 Часопис Київського університету права 18.

¹⁶ Геродот із Галікарнасу, *Скіфія: найдавніший опис України з V століття перед Христом* (Б Гнатюк ред, Довіра 1992) 1, 53–54.

¹⁷ *Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб.* (А Чайковський (кер), О Копиленко, В Криwonіс, В Свистунов, Г Трофанчук упоряд, Юрінком Інтер 2003) 7.

ни, політичний устрій), а водночас негативним ставленням до різних змін, до нового¹⁸. Іншими словами, консерватизм – це культурна, соціальна та політична філософія, яка прагне сприяти та зберігати традиційні інститути, практики та цінності. Основні принципи консерватизму можуть відрізнятися залежно від культури та цивілізації, в яких він з'являється, але загалом він підкреслює важливість збереження соціального порядку, стабільності та безперервності культурної спадщини. Тож державний і політичний устрій Скіфії є наочним доказом давнього зародження елементів консерватизму та впровадження його в державну дійсність, як політико-правової ідеології. Поряд з цим на обширній території Скіфської держави збереглися групи автохтонного населення, які жили, користуючись нормами власного звичаєвого права. Значною мірою зберегли свої правові звичаї, наприклад, племенні союзи таврів у Криму, неврів, які мешкали на південь від Прип'яті, гелони та будини, які населяли басейн середньої течії р. Ворскли з Центром у описаному Геродотом м. Гелоні¹⁹. Важливо зазначити, що скіфська культура протягом усієї історії залишалася безписемною, тому й фіксація норм звичаєвого права не могла бути здійснена²⁰. Отже, “запеклі консерватори” скіфи все ж не знищували локальні правові системи, що функціонували на їх території, а натомість зберегли їхню автономність у межах окремих племен. Вважаємо, що вплив грецької культури та права сприяв виникненню нових норм у племен, які активно взаємодіяли з античними державами. Водночас відсутність писемності обмежувала розвиток єдиної правової системи, залишаючи скіфське право в рамках звичаєвих традицій.

Цивільно-правові норми захищали державну владу, життя, майно та привілеї царської сім'ї²¹. При цьому норми скіфського права захищали приватну власність на худобу, пересувні житла на візках, домашні речі, рабів. Судячи з поховань, особистою власністю у скіфів були зброя, знаряддя виробництва, прикраси. Верховна власність на землю належала царю, який установлював порядок користування пасовищами і землями²². Основним об'єктом власності були рухомі речі. Від їхньої кількості залежав соціальний статус власника²³. Скіфське право відображало соціально-економічні умови життя суспільства, у якому домінувала кочова та напівосіла економіка. Основна увага у правовому регулюванні приділялася захисту державної влади, майна та привілеїв панівної верхівки, а також забезпеченню порядку в користуванні природними ресурсами.

¹⁸ Консерватизм, *Універсальний словник-енциклопедія* (М Попович та інші (укл), Ірина 1999) 690–691 <<http://slovopedia.org.ua/29/53402/13618.html>> (дата звернення 30.12.2024).

¹⁹ Гавриленко (н 15) 18.

²⁰ О Гавриленко, *Історія держави і права України. Стародавня доба: навч. посіб.* (ХНУВС 2011) 8.

²¹ В Іванов, *Історія держави і права України: підручник* (МАУП 2007) 31.

²² В Гончаренко, ‘Держава скіфів’, у В Тацій, А Рогожин, В Гончаренко (ред), *Історія держави і права України: підручник: у 2-х т, т 1* (Ін Юре 2003) 13.

²³ Гавриленко (н 15) 19.

У скіфському праві знані й зобов'язання, що виникали як і з завдання шкоди, так і з договорів міни, купівлі-продажу, дарування, поклажі тощо. Зазвичай найважливіші договори у скіфів скріплювалися клятвою. Правова регламентація зачіпала й данницькі відносини. На практиці відмова від сплати данини вважалася достатнім приводом для початку воєнних дій, які супроводжувалися розграбуванням майна, зокрема, худоби, захопленням полонених з наступним перетворенням їх на рабів²⁴. На нашу думку, скіфське право формувало зобов'язальні відносини на основі практичних потреб суспільства. Особливе місце посідали договори, скріплені клятвою, та регламентація данницьких відносин, які були важливими для забезпечення стабільності держави. Виконання зобов'язань забезпечувалося як протоправовими, так і військовими механізмами, що свідчить про простий, але все ж комплексний підхід до правового регулювання у Скіфії.

Сімейне право характеризувалося пануванням патріархату, що потребувало ведення родоводу за батьківською лінією, панівної ролі чоловіка у господарстві, суспільстві, сім'ї. Жінка перебувала під владою чоловіка. Після його смерті вона переходила у власність спадкоємця²⁵. Жінки не мали жодних прав на власність і спадщину²⁶. Для скіфського суспільства була характерна полігінія. Старша дружина мала привілеї щодо інших дружин. Після смерті воїна майно і дружини переходили найстаршому брату в роду (принцип левірату)²⁷. Такий архаїчний звичай, як левірат, зокрема, можна спостерігати в Геродотовій "Історії в дев'яти книгах". Так, у книзі IV "Мельпомена" він зазначає: '<...> Скіл одержав царську владу і разом із нею і жінку свого батька, яку звали Опойя'²⁸. Отже, сімейне право Скіфії було спрямоване на підтримку патріархальних устоїв і забезпечення майнової та соціальної стабільності в межах роду. Звичай левірату й полігінія, а також позбавлення жінок права на власність і спадщину, підкреслюють архаїчний характер правової системи.

Торкаючись питання правового статусу жінки у скіфському суспільстві, слід звернути увагу, що давньогрецький лікар і природодослідник Гіппократ писав, що у Скіфії навіть жінки їздять верхи, стріляють з луків і кидають дротики, сидячи на конях, і б'ються з ворогами, поки вони дівчата, а заміж вони не йдуть, поки не заб'ють трьох ворогів, і оселяються жити з чоловіками не раніш, як принесуть звичайні жертви²⁹. Цей приклад селекційної рівноправності може бути свідченням того, що суспільства кочових

²⁴ Гавриленко (н 20) 10.

²⁵ І Бойко, *Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX): навч. посіб. для студентів вищих навч. закл.* (Атіка 2012) 13.

²⁶ Іванов (н 21) 31.

²⁷ В Ухач, *Історія держави і права України: навч. посіб.* (Вектор 2011) 23.

²⁸ Геродот, 'Книга IV. Мельпомена', *Історії в дев'яти книгах* (А Білецький переклад, Наукова думка 1993) 180–228.

²⁹ *Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб.* (н 17) 9.

народів мали гнучкі та адаптивні моделі соціальної організації, можна припустити для досягнення практичної мети – захисту общин (племен).

У спадковому праві Скіфської держави панував мінорат (лат. *minor* – менший), тобто перехід батьківського майна неподільно до молодшого за віком сина. Одружені сини мали право на виділ при житті батька³⁰. Мінорат забезпечував централізоване управління родинним майном, яке мало велике значення для кочового способу життя. Ця традиція була спрямована на уникнення дроблення майнових ресурсів і збереження їхньої цілісності для наступного покоління. Очевидно, що такий підхід відповідав умовам життя Скіфської держави, де економічна стабільність і військова сила були ключовими для виживання спільноти.

У звичаєвому праві скіфів доволі рано оформлюються поняття про злочин, під яким розумілося насамперед завдання шкоди окремій особі³¹. Отже, поняття злочину у скіфів базувалося на захисті особи, її майна та родинного устрою, водночас починаючи адаптуватися до вимог державного управління.

Серед найнебезпечніших злочинів джерела називають злочини проти царя – замах на його здоров'я або життя (зокрема, за допомогою чаклування), непокоря царському наказу. Тяжким злочином була неправдива присяга (клятва) богам царського вогнища, яка, на думку скіфів, могла спричинити хворобу царя, тому за нього карали стратою³². Така система захисту царської влади відображає складне переплетіння політичних, релігійних та правових аспектів у скіфському суспільстві.

Недотримання звичаїв і нехтування ними, а також відступництво від віри в скіфських богів передбачали смертну кару винного³³. Про це, наприклад, свідчать оповіді Геродота про долю скіфського царя Скіла, який мав дружину-ольвіополітку та брав участь у релігійних церемоніях на честь Діоніса, а також Анахарсіса, який після повернення з Афін на батьківщину здійснював жертвоприношення за грецьким обрядом³⁴. Мали місце злочини проти власності (крадіжки, грабіж та ін.), проти особи (убивство, перелюбство, образа)³⁵. Система покарань у скіфському суспільстві була тісно пов'язана з релігійними уявленнями й слугувала для збереження традицій і соціальної стабільності. Хоча сучасній людині такі покарання можуть здаватися жорстокими, вони були невід'ємною частиною скіфської культури.

До тяжких злочинів належали завдання особі тілесних ушкоджень, образа, зокрема, образа дією³⁶. В одній з новел Лукіана говориться: 'А у нас, скіфів, якщо кого вдарить хтось з рівних або, напавши, повалить на землю

³⁰ Бойко І (н 25) 13.

³¹ Гавриленко (н 20) 10.

³² Гавриленко (н 20) 10.

³³ І Бойко, *Кримінальні покарання в Україні (IX–XX): навч. посіб.* (ЛНУ імені Івана Франка 2013) 18.

³⁴ Гавриленко (н 20) 8.

³⁵ Гончаренко (н 22) 13.

³⁶ Гавриленко (н 20) 10.

чи розірве одягу, то старшини накладають за це велике покарання, навіть якщо образу буде завдано при небагатьох свідках³⁷. Скіфське право, зокрема в аспекті покарань, було доволі суворим, і значні порушення такої природи мали серйозні наслідки для правопорушників. Правосуддя у таких справах базувалося на традиціях племен, значенні честі та порядку. Це також підкреслює важливість моральних і соціальних зв'язків у скіфському суспільстві, де навіть незначна образа могла призвести до серйозних покарань.

За вчинення злочинів у античних містах-державих Північного Причорномор'я було передбачено застосування покарань. Найсуровішим покаранням була смертна кара, яка мала кваліфікований характер. З історичних джерел відомі такі її різновиди: страта через відсікання голови або спалення живцем. Страта через спалення відбувалася так: злочинцям зв'язували руки та ноги, затикали роти і клали їх на запряжений биками віз, наповнений хмизом, потім підпалювали його, лякали биків та гнали їх. Були й калічницькі покарання. До злочинців також могло застосовуватися вигнання. Дітей осіб, що вчинили злочини проти царя, карали за принципом об'єктивного зобов'язання – без наявності об'єктивної сторони злочину. При цьому «...» усіх синів він (цар) «...» вбиває, але дочок не чіпає³⁸. Покарання у скіфському суспільстві Північного Причорномор'я відображали суворість і жорсткість цих культур. Вони мали на меті забезпечити порядок, дисципліну та стримати злочинність у суспільстві через страх перед важкими покараннями, що включали не лише смерть, а й каліцтва та вигнання. Система покарань була міцно пов'язана з ідеєю моральної і соціальної справедливості, де карали не лише за скоєні злочини, а й за потенційну загрозу для стабільності держави.

Геродот наводить також свідчення й про наявність майнових покарань, які застосовувалися як основні, так і як додаткові. Так, «гадателі» за жеребом поділяли між собою майно особи, страченої за звинуваченням у порушенні клятви³⁹. Можна припустити, що такі майнові санкції допомагали посилити соціальну справедливість і стабільність у суспільстві, адже вони надавали можливість компенсувати збитки, заподіяні порушенням обов'язків чи клятви. Тож найпоширенішими видами покарань були: смертна кара, вигнання за межі держави, відрубування правої руки.

Джерельне підґрунтя дослідження специфіки судової влади у скіфських ранніх державних утвореннях та античних державах Північного Причорномор'я є доволі різноманітним, але наявні джерела нерівнозначні як за своєю кількістю, так і за рівнем інформативності⁴⁰. Відомо, що судді самостійно призначали види покарання за злочини, маючи необмежені права в їхній

³⁷ Гавриленко (н 20) 10.

³⁸ Бойко І (н 33) 19.

³⁹ Гавриленко (н 20) 8.

⁴⁰ І Усенко (кер кол), *Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку* (Наукова думка 2014) 38.

класифікації та тлумаченні. Продовжувала діяти й кровна помста⁴¹. Кровна помста була важливим елементом правових систем давніх народів. Це був ритуал, згідно з яким родичі вбитого або пораненого мали право помститися кривднику чи його родині. Вона була важливою частиною традиційної правосвідомості, забезпечуючи відновлення справедливості на рівні сім'ї чи роду. Крім того, кровна помста підкреслювала значення родинних зв'язків у скіфському суспільстві та слугувала фактором контролю за поведінкою через соціальний тиск. Щодо осіб, які виконували функції суддів, то такі мали значні повноваження при визначенні виду покарання. Можна припустити, що їхня влада не обмежувалася формальними нормами і давала змогу інтерпретувати злочин, зважаючи на контекст, умови і суспільні обставини. Все ж, щодо скіфів ця точка зору ґрунтується лише на не цілком певному свідченні Геродота⁴². Цілком імовірно, що справи про злочини, що не зачіпали основ царської влади і взагалі інтересів держави, розглядалися у формі здійснення змагального процесу, який рухався ініціативою зацікавлених сторін. Як докази часто бралися до уваги свідчення ворожитів ("гадателів"), які здійснювали гадання за допомогою вербових лозин або липової кори. Вагомим доказом вважалися ордалії у формі судового поєдинку⁴³.

Отже, є достатні підстави вважати, що вже в той період скіфське право досягло достатньо значного, як для раннього державного утворення, рівня розвитку та виконувало, принаймні частково, свої найголовніші функції: регулятивну, охоронну, пізнавальну, оціночну, виховну⁴⁴.

Скіфське право регулювало багато аспектів соціального життя, включаючи майнові відносини, військову службу, правовий статус рабів і захист приватної власності. Ці норми давали змогу забезпечити основи для функціонування суспільства, де важливими були як звичаї, так і рішення, прийняті вищими органами влади – царем та народними зборами. Скіфське право також виконувало охоронну функцію, захищаючи соціальний порядок і забезпечуючи стійкість держави. Система покарань, зокрема смертні вироки, вигнання, тілесні покарання, мала завданням не лише покарати злочинців, а й зміцнити соціальні зв'язки, засновані на вірності та порядку.

Орієнтаційна функція права полягала в тому, що воно визначало межі поведінки людей, встановлювало дозволи й заборони. Скіфське право регулювало поведінку не лише в межах родових і племінних груп, а й у відносинах з іншими народами, зокрема через міжнародні договори, що були важливим джерелом права.

Право виконувало й оціночну функцію, оскільки через звичаєві норми скіфи могли оцінювати поведінку своїх "співгромадян". Це давало змогу вирізняти правопорушення та визнавати винних, що стало основою для

⁴¹ Бойко І (н 33) 19.

⁴² О Гавриленко, "Зародження права на території України в античну добу" [2020] 1 Право України 69.

⁴³ Гавриленко (н 20) 11.

⁴⁴ Гавриленко (н 20) 11.

функціонування права в умовах, коли не існувало складної судової системи. Скіфське право також мало важливе виховне значення, адже через покарання і соціальні норми воно сприяло формуванню моральних орієнтирів, таких як відданість царю, братерство серед воїнів і суворе ставлення до порушників. Виховний аспект був особливо виражений у спільному виконанні військових обов'язків та у збереженні патріархальних традицій, які впливали на поведінку членів суспільства.

Висновки. Право скіфів базувалося на звичаєвих нормах, які адаптувалися до умов формування державності. Основними джерелами права були звичаї, рішення царів і народних зборів, а також міжнародні договори. Особливу роль у забезпеченні правопорядку відігравали звичаї, що захищали приватну власність, суспільний лад і авторитет царської влади. Консервативний елемент у правовій системі забезпечував її стійкість і спадкоємність, зберігаючи традиційні норми навіть в умовах взаємодії з прогресивною грецькою культурою. Скіфія відіграла важливу роль у становленні економічних і політичних відносин у регіоні Північного Причорномор'я. Її зв'язки з грецькими містами-державами, зокрема Ольвією і Херсонесом, сприяли розвитку торгівлі, яка стала важливим чинником економічного зростання та інтеграції з античним світом. Правові традиції скіфів справили значний вплив на розвиток економічних і політичних відносин на території України, що загалом є важливим етапом у формуванні державно-правових традицій на українських землях. Позитивним також був вплив культурної спадщини Скіфської держави, включаючи елементи правової культури, на подальший розвиток етнонаціональних процесів на території України. Вивчення скіфського права уможливило краще зрозуміти витоки правових традицій на українських землях.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Boiko I, *Istoriia pravovoho rehuliuvannia tsyvilnykh, kryminalnykh ta protsesualnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX st.): navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakladiv* (Vydavnychiy tsentr Lvivskoho natsionalnoho universytetu 2014).
2. Boiko I, *Kryminalni pokarannia v Ukraini (IX–XX): navchalnyi posibnyk* (LNU imeni Ivana Franka 2013).
3. Boiko I, *Pravove rehuliuvannia tsyvilnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX): navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv* (Atika 2012).
4. Boiko O, *Istoriia Ukrainy: navch. posib. dlia stud. vyshchyykh navch. zakladiv* (vyd 3-tie, Akademvydav 2005).
5. Vasylenko H, *Velyka Skifiia* (Znannia 1992).
6. Havrylenko O, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Starodavnia doba: navchalnyi posibnyk* (KhNUVS 2011).
7. Ivanov V, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk* (MAUP 2007).
8. Kulchytskyi V, Tyshchik B, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv* (In Yure 2008).

Ігор Бойко, Іван Ковальчук, Оксана Заяць

9. Murzyn V, *Proyskhozhdennye skyfov. Osnovnie etapi formirovaniya skyfskoho etnosa* (Nauk. dumka 1990).
10. Terliuk I, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: navch. posib.* (Atika 2011).
11. Ukhach V, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: navchalnyi posibnyk* (Vektor 2011).

Edited and translated books

12. Herodot iz Halikarnasu, *Skifiia: naidavnishyi opys Ukrainy z V stolittia pered Khrystom* (B Hnatiuk red, Dovira 1992).
13. Honcharenko V, 'Derzhava skifiv', u V Tatsii, A Rohozhyn, V Honcharenko (red), *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk u 2-kh tomakh, t 1* (In Yure 2003) 13.
14. *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: u 2 ch.: Pidruchnyk dlia stud. yuryd. vuziv i fak. Ch. 1* (A Rohozhyn red, In Yure 1996) 8.
15. Usenko I (ker kol), *Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku* (Naukova dumka 2014).
16. *Khrestomatiia z istorii derzhavy i prava Ukrainy: navch. posib.* (A Chaikovskiy (ker), O Kopylenko, V Kryvonis, V Svystunov, H Trofanchuk uporiad, Yurinkom Inter 2003).
17. Herodot, 'Knyha IV. Melpomena', *Istoriia v dev'iaty knykhakh* (A Biletskyi pereklad, Naukova dumka 1993) 180–228.

Journal articles

18. Havrylenko O, 'Zarodzhennia prava na terytorii Ukrainy v antychnu dobu' [2020] 1 *Pravo Ukrainy* 69.
19. Havrylenko O, 'Osnovni rysy prava skifskikh rannoderzhavnykh utvoren' [2007] 1 *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* 18.

Encyclopedias

20. Konservatyzm, *Universalnyi slovnyk-entsyklopediia* (M Popovych ta inshi (ukl), Iryna 1999) 690–691 <<http://slovopedia.org.ua/29/53402/13618.html>> (accessed 30.12.2024).

Ihor Boiko
Ivan Kovalchuk
Oksana Zayats

SOURCES OF THE LAW OF THE SCYTHIAN STATE AND THEIR SIGNIFICANCE FOR THE DEVELOPMENT OF STATE-FORMING PROCESSES ON THE TERRITORY OF UKRAINE

ABSTRACT. The article is devoted to the analysis of the formation of the sources of law of the Scythian state and the determination of their significance for the development of economic and political relations on the territory of Ukraine, which in general is an important stage in the formation of state and legal traditions on Ukrainian lands. The importance of the study lies in determining the place and role of Scythian law in the history of Ukrainian statehood.

It is noted that the formation of norms and elements of civil, criminal, procedural law on ethnic Ukrainian lands was a long process. The emergence and development of primitive customs of a civil and criminal nature, apparently, began during the transition from the Paleolithic to the Mesolithic, from matriarchy to patriarchy, during the period of the decomposition of primitive communal relations, in particular with the creation of a family, clan, tribe. At that time, disputes and conflicts began to arise between people, the consequence of which was the commission of a crime (for example, taking a person's life or causing him or her mutilation, theft of property, etc.). Primitive people formed an understanding of crime as a social danger, because harm was caused to a person or a human community, evil was caused, which caused fear, suffering, etc. in a person or a community. Therefore, in the Mesolithic period, and then in the Bronze and Iron Ages, people looked for ways

to stop committing evil acts, created rules of conduct that provided for responsibility for crimes, the establishment of retribution for them, etc. In the ancient period, many ethnically and culturally heterogeneous societies existed on the territory of modern Ukraine for millennia. Multiethnic peoples to a greater or lesser extent influenced the ethnofund and gene pool of Ukrainians. They created genetically related traditions of lifestyle, culture, state organization, and legal regulation of social relations on the territory of historical Ukraine. It is emphasized that Scythian law regulated many aspects of social life, including property relations, military service, the legal status of slaves, and the protection of private property. These norms allowed to provide the basis for the functioning of society, where both customs and decisions made by higher authorities – the king and the people's assembly – were important. Scythian law also performed a protective function, protecting social order and ensuring the stability of the state. The system of punishments, in particular death sentences, exile, corporal punishment, set itself the task not only of punishing criminals, but also of strengthening social ties based on loyalty and order. It is shown that the orientation function of law was that it determined the boundaries of people's behavior, established permissions and prohibitions. Scythian law regulated behavior not only within clan and tribal groups, but also in relations with other peoples, in particular through international treaties, which were an important source of law. Law also performed an evaluative function, since through customary norms the Scythians could evaluate the behavior of their "fellow citizens". This allowed to distinguish offenses and recognize the guilty, which became the basis for the functioning of law in conditions when there was no complex judicial system. Scythian law also had an important educational value, because through punishment and social norms it contributed to the formation of moral guidelines, such as loyalty to the king, brotherhood among warriors and a strict attitude towards violators. The educational aspect was especially expressed in the joint performance of military duties and in the preservation of patriarchal traditions that influenced the behavior of members of society.

Scythian law was based on customary norms that adapted to the conditions of state formation. The main sources of law were customs, decisions of kings and people's assemblies, as well as international treaties. A special role in ensuring law and order was played by customs that protected private property, social order and the authority of royal power. The conservative element in the legal system ensured its stability and continuity, preserving traditional norms even in conditions of interaction with progressive Greek culture. Scythia played an important role in the formation of economic and political relations in the Northern Black Sea region. Its ties with Greek city-states, in particular Olbia and Chersonese, contributed to the development of trade, which became an important factor in economic growth and integration with the ancient world. The legal traditions of the Scythians significantly influenced the development of economic and political relations on the territory of Ukraine, which in general is an important stage in the formation of state and legal traditions on the Ukrainian lands. The cultural heritage of the Scythian state, including elements of legal culture, also had a positive impact on the further development of ethno-national processes on the territory of Ukraine. The study of Scythian law allows us to better understand the origins of legal traditions on the Ukrainian lands.

KEYWORDS: sources of law, customs; customary law; statehood; Scythia.